

УДК 343.431

В. А. Козак**УРАЗЛИВИЙ СТАН ОСОБИ
ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ
УКРАЇНИ: ЗМІСТ
ТА СПІВВІДНОШЕННЯ З ІНШИМИ
СУМІЖНИМИ ПОНЯТТЯМИ**

Анотація. У статті досліджене поняття, критерії та ознаки уразливого стану особи за кримінальним правом України. Проаналізоване співвідношення поняття «уразливий стан особи» з іншими суміжними поняттями, сформульовані пропозиції щодо удосконалення чинного Кримінального кодексу України.

Ключові слова: уразливий стан, психологічний критерій, причинний критерій, формула уразливого стану, абсолютний уразливий стан, відносний уразливий стан.

Аннотация. В статье исследовано понятие, критерии и признаки уязвимого состояния лица по уголовному праву Украины. Проанализировано соотношение понятия «уязвимое состояние лица» с другими смежными понятиями, сформулированы предложения по совершенствованию действующего Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: уязвимое состояние, психологический критерий, причинный критерий, формула уязвимого состояния, абсолютное уязвимое состояние, относительное уязвимое состояние.

Abstract. This article studies the concept, criteries and evidences of the person's state in the crime law of Ukraine. The ratio of the notion of person's vulnerable condition with another neighboring notions have been analyzed and ideas of developing valid criminal Code of Ukraine have been formulated.

Key words: assailable state, psychological measure, causative measure, assailable state's formula, absolute assailable state, relational assailable state.

Зовнішньополітичний курс України на євроінтеграцію обумовлює необхідність внесення відповідних новел до її національного законодавства з метою приведення його у відповідність із міжнародними нормами та стандартами.

Так, відповідними змінами, які були внесені до Кримінального кодексу України (далі по тексту – КК або КК України) Законом № 3316-IV від 12 січня 2006 року «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією» [5] та Законом № 170-V від 21 вересня 2006 року «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму» [6] вперше закріплено безпосередньо в тексті кримінального закону нове поняття, яке раніше не було відоме національному законодавству – поняття *уразливого стану* особи. Саме з ним тісно пов'язане питання про кримінальну відповідальність за три злочини – торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо людини (ст. 149 КК),

втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258¹ КК), сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303 КК).

Враховуючи принципову важливість правильного тлумачення та застосування зазначених норм КК, поняття уразливого стану особи вимагає свого окремого дослідження та з'ясування.

Певним проблемам, пов'язаним із аналізом поняття уразливого стану особи, приділяється увага, зокрема в роботах В.І. Борисова, О.М. Лемешка, М.І. Хавронюка. Однак, не всі питання розкриття змісту зазначеного поняття були повністю розглянуті названими авторами, деякі їх судження, як вбачається, носять дискусійний характер.

Цілями даної наукової статті є дослідження змісту поняття уразливого стану особи за кримінальним правом України, визначення його критеріїв та ознак, проведення відмежування від інших суміжних кримінально-правових понять, формулювання пропозицій щодо удосконалення чинного кримінального законодавства України.

Легальне (законодавче) визначення поняття уразливого стану особи містить примітка 2 до ст. 149 КК (торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини). Відповідно до неї, «під уразливим станом особи слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин».

Аналіз цього визначення дозволяє стверджувати, що у ньому законодавець окремо:

1) певним чином характеризує свідомість та волю особи, яка перебуває в уразливому стані, тобто її інтелектуально-вольову сферу. Про це свідчать слова законодавця, що така особа позбавлена або обмежена у здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям;

2) вказує на певні джерела (причини), котрі й призводять до виникнення у особи уразливого стану. Зокрема, це слова законодавця про фізичні чи психічні властивості або зовнішні обставини, збіг тяжких особистих, сімейних чи інших обставин.

У свою чергу такий законодавчий підхід до визначення поняття уразливого стану особи дозволяє виділити на доктринальному рівні певні критерії, сукупність яких свідчить про наявність у особи зазначеного стану.

Перший критерій характеризує стан свідомості та волі особи, що знаходиться в уразливому стані, тобто стан її психіки (інтелектуально-вольової сфери). Така особа, відповідно до примітки 2 ст. 149 КК, позбавлена або обмежена у здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям. Його можна назвати *психологічним критерієм* уразливого стану особи.

При цьому, виходячи зі змісту примітки 2 до ст. 149 КК, можливі дві ситуації щодо психологічного стану особи, котра знаходиться в уразливому стані: коли вона *повністю позбавлена* здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (що включає в себе й здатність приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям) та коли вона лише *обмежена* у цьому. Це дозволяє запропонувати наступний поділ психологічного критерію уразливого стану особи на два види: *абсолютний* (коли потерпіла особа повністю позбавлена здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними) та *відносний* (коли особа у певній мірі обмежена у здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними).

Як абсолютний, так й відносний психологічний критерій уразливого стану особи у свою чергу характеризуються наявністю двох ознак: *інтелектуальної* та *вольової*.

Сутність інтелектуальної ознаки абсолютного психологічного критерію уразливого стану особи полягає в тому, що така особа *не усвідомлює свої дії (бездіяльність)* повністю. Іншими словами, особа або зовсім не розуміє фактичну сторону своєї поведінки, або не розуміє її соціальний характер.

Сутність вольової ознаки абсолютного психологічного критерію уразливого стану особи полягає в тому, що така особа повністю *не керує своїми діями (бездіяльністю)*. Іншими словами, особа позбавлена можливості здійснити вибір своєї поведінки.

Для встановлення абсолютного психологічного критерію уразливого стану особи достатньо констатувати наявність однієї лише інтелектуальної або вольової ознаки (тобто, що особа або не усвідомлює свої дії (бездіяльність), або не керує ними).

Слід зазначити, що питання про співвідношення інтелектуальної та вольової ознак неодноразово були предметом дослідження в юридичній літературі в аспекті проблеми юридичного критерію неосудності [4, с. 239–240; 3, с. 374–376; 9, с. 560–562]. Тому всі здобутки у вирішенні цього питання, що є в науці кримінального права, можуть бути використані і при аналізі інтелектуальної та вольової ознаки психологічного критерію уразливого стану особи.

Інтелектуальна ознака відносного психологічного критерію уразливого стану особи полягає в тому, що така особа *обмежена у здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність)*. Іншими словами, особа усвідомлює свої дії (бездіяльність) не в повній мірі. Це усвідомлення у не повній мірі своїх вчинків може стосуватися як фактичної сторони поведінки особи, так й її соціальної характеристики. Так, наприклад, особа, яка погоджується на участь у вчиненні терористичного акту через наявні у неї психічні аномалії, може не усвідомлювати в повній мірі суспільно небезпечного характеру цих дій.

Вольова ознака відносного психологічного критерію уразливого стану особи полягає в тому, що вона *обмежена у здатності керувати своїми діями (бездіяльністю)*, що також може бути наслідком певних психічних аномалій особи.

Як і при абсолютному психологічному критерії уразливого стану особи, для встановлення її відносного психологічного критерію достатньо констатувати наявність хоча б однієї з його ознак: інтелектуальної або вольової.

Раніше вже було зазначено, що законодавець у примітці 2 до ст. 149 КК характеризує не лише інтелектуально-вольову сферу особи, яка знаходиться в уразливому стані, а й вказує на конкретні причини, які призвели до його виникнення. Це дає підстави виокремити поряд із психологічним і другим обов'язковий критерій уразливого стану особи – *причинний*.

Причинний критерій уразливого стану особи дозволяє встановити ті джерела (чинники), котрі й можуть, на думку законодавця, обумовити виникнення уразливого стану у особи. Відповідно до примітки 2 ст. 149 КК, такими джерелами (причинами) виникнення уразливого стану особи є певні фізичні чи психічні властивості, збіг тяжких особистих, сімейних або інших (у тому числі зовнішніх) обставин. Зазначені джерела являють по суті собою *ознаки*, що характеризують причинний критерій уразливого стану особи. Усі вони мають своїм наслідком виникнення в особи такого стану, який *позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними*, а тому за своїми об'єктивними характеристиками повинні бути здатними призвести саме до таких наслідків.

Фізичними властивостями, які обумовлюють виникнення уразливого стану особи, можуть, зокрема, бути певні фізичні вади людини (відсутність рук чи ніг, непорушний стан тіла тощо), котрі позбавляють особу здатності керувати своїми діями або обмежують її в цьому. У свою чергу психічні властивості можуть бути пов'язані з малолітнім віком особи чи із захворюванням її психіки. При чому захворювання психіки у цьому випадку можуть носити самий різноманітний характер: від тяжких психічних захворювань (шизофренія, епілепсія, параноя, прогресивний параліч тощо) до психічних розладів, що не є тяжкими (так званих психічних аномалій) [1, с. 6, 10, 14].

Як на ознаки причинного критерію уразливого стану особи законодавець вказує також й на збіг тяжких особистих, сімейних або *інших* обставин, залишаючи, таким чином, зазначений перелік відкритим. У зв'язку із цим логічно виникає питання: які саме у даному випадку обставини мав на увазі законодавець?

На нашу думку, відповідь на це питання повинна ґрунтуватися, насамперед, на аналізі психологічного критерію уразливого стану особи. Тому зазначеними обставинами можуть бути визнані лише такі, котрі за своїми об'єктивними характеристиками містять у собі реальну можливість у конкретній ситуації позбавити або обмежити здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Це ж стосується й збігу тяжких особистих чи сімейних обставин. Не будь-які із них можуть визнаватися ознаками причинного критерію уразливого стану особи, а лише ті, яким іманентно притаманна реальна можливість у конкретній ситуації позбавити або обмежити здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Такими обставинами можуть бути, наприклад, тяжка хвороба рідних чи близьких, відсутність елементарних засобів для фізичного існування людини (житла, одягу, їжі) тощо.

Проведений аналіз ознак психологічного та причинного критеріїв уразливого стану особи дозволяють нам поставити питання про те, що саме необхідно встановити у конкретному випадку для того, щоб визнати стан, в якому знаходиться

особа, уразливим. На наш погляд, встановлення як мінімум однієї із ознак психологічного критерію (абсолютного чи відносного) та однієї із ознак критерію причинного дозволяють констатувати у особи наявність уразливого стану. Пропонуємо іменувати зазначене поєднання ознак психологічного та причинного критеріїв *формулою уразливого стану особи*. При цьому поєднання ознак абсолютного психологічного і причинного критеріїв призводять до виникнення у особи *абсолютного* уразливого стану (коли вона повністю позбавлена здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними), а ознак відносного психологічного критерію і ознак критерію причинного – до так званого *відносного* уразливого стану (коли особа обмежена у здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними).

Проведене дослідження критеріїв та ознак уразливого стану особи дозволяють запропонувати його таке доктринальне визначення, що ґрунтується, насамперед, на законодавчій дефініції цього поняття, яке містить примітка 2 до ст. 149 КК України: *під уразливим слід розуміти такий стан, перебуваючи в якому особа позбавлена (абсолютний уразливий стан) або обмежена (відносний уразливий стан) у здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (у тому числі приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям) внаслідок фізичних чи психічних властивостей, збігу тяжких особистих, сімейних або інших обставин*.

Запропоноване доктринальне визначення поняття уразливого стану особи дещо відрізняється від його законодавчої дефініції, що дозволяє нам звернути увагу на окремі недоліки останнього.

По-перше, у примітці 2 до ст. 149 КК законодавець закріплює ознаки психологічного та причинного критеріїв уразливого стану особи у неналежній логічній послідовності. Так, на початку визначення законодавець вказує на ознаки причинного критерію, потім – на ознаки психологічного критерію, і в насамкінець визначення поняття уразливого стану знову чомусь повертається до ознак причинного критерію. Такий законодавчий підхід свідчить про штучний розрив ознак психологічного та причинного критеріїв уразливого стану особи, що, у свою чергу, ні в якій мірі не сприяє правильному розумінню цього поняття.

По-друге, на нашу думку, деякі слова, які використовує законодавець у примітці 2 до ст. 149 КК для визначення поняття уразливого стану особи, є зайвими, оскільки не несуть у собі самостійного змістового навантаження, а лише захаращують кримінальний закон. Мова йде про слова щодо позбавлення або обмеження особи «приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям». Вважаємо, що усе це повністю охоплюється формулюванням про позбавлення або обмеження особи здатності «усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними», яке використане законодавцем у примітці 2 до ст. 149 КК.

По-третє, характеризуючи відносний психологічний критерій уразливого стану законодавець вказав, що це такий «стан особи, який ... обмежує її здатність

усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними». Однак питання про те, у якій саме мірі (наскільки) особа, яка знаходиться у відносному уразливому стані, обмежена у здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, законодавець залишає відкритим. Це, у свою чергу, може призвести до значних складнощів на практиці при встановленні наявності уразливого стану особи для подальшого правильного застосування відповідних кримінально-правових норм.

По-четверте, відкритий перелік ознак причинного критерію уразливого стану особи (особливо враховуючи при цьому попереднє наше зауваження щодо невизначеності законодавця про міру обмеження особи в усвідомленні та виборі своєї поведінки) може призвести до досить широкого розуміння цього поняття на практиці і як наслідок – до застосування кримінального закону у тих випадках, коли він застосовується не повинен.

Це дозволяє зробити нам висновок, що окрім ознак, закріплених у примітці 2 до ст. 149 КК, поняття уразливого стану повинно кожного разу при застосування конкретної кримінально-правової норми додатково уточнюватися у залежності від того, в контексті якого складу злочину про нього йде мова. При цьому обов'язково повинні враховуватися об'єктивні та суб'єктивні ознаки зазначеного складу злочину, які й визначають його своєрідну специфіку. Так, наприклад, розуміння уразливого стану у контексті застосування ст. 149 КК України (торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини) повинно відбуватися на ґрунті розуміння торгівлі людьми як посягання на свободу людини, тобто злочині, який завжди спричиняє шкоду суспільним відносинам, що забезпечують свободу людини. Іншими словами, тлумачення уразливого стану особи при застосуванні ст. 149 КК повинно мати місце із обов'язковим урахуванням специфіки основного безпосереднього об'єкта цього злочину.

Враховуючи, що поняття уразливого стану особи пов'язане із розумінням останнього як позбавлення або обмеження особи у здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок певних властивостей чи обставин, виникає питання про співвідношення цього поняття, зокрема, із такими суміжними кримінально-правовими поняттями як неосудність (ч. 2 ст. 19 КК); обмежена осудність (ст. 20 КК); стан сильного душевного хвилювання (ст. ст. 116, 123 КК).

Так, відповідно до ч. 2 ст. 19 КК, неосудною є особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння «не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки». Поняття обмеженої осудності містить ч. 1 ст. 20 КК згідно з якою обмежено осудною є особа, «яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними». У свою чергу під станом сильного душевного хвилювання у науці кримінального права та судовій практиці традиційно розуміється стан фізіологічного афекту, котрий являє собою короткочасну інтенсивну емоцію, яка домінує в свідомості людини, що значною мірою (хоча і не повністю) втрачає контроль над своїми діями і здатність керувати ними [8, с. 54–55; 2, с. 357; 7].

Наведені визначення понять неосудності, обмеженої осудності та стану сильного душевного хвилювання дозволяють виділити деякі спільні ознаки, що «ріднять» їх із поняттям уразливого стану особи. Так, як і при уразливому стані особи, у зазначених поняттях мова йде про те, що особа або позбавлена можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) чи керувати ними (поняття неосудності), або обмежена у цьому (поняття обмеженої осудності, стану сильного душевного хвилювання). Як і при уразливому стані, у цих поняттях мова йде про наявність відповідних причин, які призводять до ситуації, що особа позбавлена або обмежена здійснювати свідомі чи контрольовані вчинки. Цими причинами, зокрема, можуть бути психічні захворювання (при неосудності), різноманітні психічні аномалії (при обмеженій осудності), протизаконне насильство, систематичне знущання або тяжка образа з боку потерпілого (при стані сильного душевного хвилювання). Водночас коло причин, які можуть призвести до виникнення у особи уразливого стану, є більш широким, ніж при неосудності, обмеженій осудності чи стані сильного душевного хвилювання, з одного боку, а з іншого – формулювання, що використане законодавцем у примітці 2 до ст. 149 КК для характеристики причинного критерію уразливого стану, повністю охоплює собою поняття психічного захворювання чи аномалії, протизаконного насильства, систематичного знущання та тяжкої образи. Це дозволяє стверджувати, що поняття уразливого стану особи є більш широким ніж поняття неосудності, обмеженої осудності та стану сильного душевного хвилювання, а, отже, співвідношення між ними відбувається на рівні рід-вид, тобто поняття уразливого стану особи є родовим щодо інших зазначених кримінально-правових понять.

Дослідження змісту поняття уразливого стану особи за кримінальним правом України дозволяє сформулювати такі основні висновки:

1) під уразливим станом особи на доктринальному рівні слід розуміти такий стан, перебуваючи в якому особа позбавлена (абсолютний уразливий стан) або обмежена (відносний уразливий стан) у здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (у тому числі приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям) внаслідок фізичних чи психічних властивостей, збігу тяжких особистих, сімейних або інших обставин;

2) аналіз поняття «уразливий стан особи» дозволяє виділити його два критерії: психологічний та причинний;

3) поєднання хоча б однієї із ознак психологічного та причинного критеріїв є формулою уразливого стану особи;

4) поняття уразливого стану особи є родовим щодо понять неосудності, обмеженої осудності та стану сильного душевного хвилювання.

Література

1. Зайцев О.В. Обмежена осудність у кримінальному праві України: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого – Х., 2006. – 20 с.;
2. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. / За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. четверте, переробл. та доповн. – Х.: ТОВ «Одіссей». – 2008. – 1208 с.;
3. Курс советского уголовного права. Часть Общая. –

Т. 1 / М.Д. Шаргородский, И.И. Солодкин, С.А. Домахин и др. / Отв. ред. Н.А. Беляев и М.Д. Шаргородский. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – 648 с.; 4. Курс советского уголовного права. Часть Общая. Том II. Преступление / А. А. Пионтковский. / Ред. кол.: А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, В.М. Чхиквадзе. – М.: Наука, 1970. – 516 с.; 5. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за торгівлю людьми та втягнення в заняття проституцією: текст: Закон України від 12 січня 2006 року № 3316-IV // Офіційний вісник України. – 2006. – № 6. – Ст. 281; 6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму: текст: Закон України від 21 вересня 2006 року № 170-V // Офіційний вісник України. – 2006. – № 41. – Ст. 2725; 7. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: текст. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 37–42; 8. Сташис В. В., Бажанов М. И. Личность под охраной уголовного закона. – Симферополь: Таврида. – 1996. – 236 с.; 9. Энциклопедия уголовного права. Т. 4. Состав преступления / Отв. ред. В.Б. Малинин. – СПб.: Изд-ние проф. Малинина, 2005. – 798 с.